

Article history:

Received 06 October 2024

Revised 05 December 2025

Accepted 13 December 2024

Published 21 December 2024

Quarterly Research Journal of Islamic History

Volume 14, Issue 56, pp 17-34

ISSN: 2251-9726

The Value and Importance of Vezārat-nāmeḥ Texts in Historical Research (6th to 10th Centuries AH)Kimia. Maddah¹, Amirhossein. Hatami^{2*}¹ Master's Degree, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran² Associate Professor, Department of History, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran

* Corresponding author email address: hatami@hum.ikiu.ac.ir

A r t i c l e I n f o

A B S T R A C T

Article type:*Original Research***How to cite this article:**

Maddah, K., & Hatami, A. (2024). The Value and Importance of Vezārat-nāmeḥ Texts in Historical Research (6th to 10th Centuries AH). *Quarterly Research Journal of Islamic History*, 14(56), 17-34.

© 2024 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Tārīkh al-Wuzarā' is among the most important texts related to the bureaucratic system in Iran and the Islamic world, consisting mainly of accounts of the lives, eras, and works of prominent viziers. These works are generally written under titles such as Tārīkh al-Wuzarā', Āthār al-Wuzarā', Dastūr al-Wuzarā', and similar names. In comparison with siyāsāt-nāmeḥ literature, these texts may be called Vezārat-nāmeḥ (Books of Vizierate). Vezārat-nāmeḥ texts are of great significance for the study of the Iranian administrative and vizierial system during the Islamic period. Although the content of these works is predominantly prosopographical and biographical, and they primarily serve as major sources on the lives of statesmen and prominent viziers, by their very nature they also hold considerable value and importance for historical research and historiography. Therefore, this article, drawing on five major Vezārat-nāmeḥ texts, seeks to answer the central question: What value and importance do Vezārat-nāmeḥ texts possess in historical research and historiography? The findings indicate that Vezārat-nāmeḥ texts contain valuable and firsthand data on socio-economic, scientific, and cultural history, political history, and the structure and organization of the bureaucratic system in Iran.

Keywords: Iran, Vezārat-nāmeḥ, Tārīkh al-Wuzarā', historical research, bureaucracy.

EXTENDED ABSTRACT

The *Vezārat-nāmeḥ* (Books of Vizierate) occupy a distinctive position in the corpus of medieval Persian and Islamic administrative literature. They constitute a subgenre of non-historiographical texts that, although not composed with the explicit intention of chronicling historical events, provide rich, first-hand data on the bureaucratic, political, social, and cultural life of Islamic Iran between the 6th and 10th centuries AH. Their formation and development must be traced within the context of the broader *Siyāsat-nāmeḥ* tradition and the Persian-Islamic conception of statecraft. As Qaderi (2003) points out, the emergence of professional bureaucrats and Iranian viziers in the Abbasid caliphal administration, endowed with both political experience and literary culture, significantly contributed to the evolution of the *Vezārat-nāmeḥ* genre, which became a major vehicle for articulating principles of governance and political ethics. Early examples such as Jahshiyari's *Kitāb al-Wuzarā' wa al-Kuttāb* (1988), Tha'ālibī's *Tuhfat al-Wuzarā'* (1998), and Mawardi's *Qawānīn al-Wuzarā' wa Siyāsat al-Mulk* (1979) demonstrate the gradual synthesis of Iranian and Islamic administrative concepts, in which the vizier emerged as both moral counselor and political strategist. Tabatabaei (1996, 2004) notes that this genre simultaneously perpetuated the continuity of the ancient Iranian political philosophy—rooted in Sasanian models of governance—and reshaped it through Islamic ethical frameworks. Thus, by the 6th century AH, the *Vezārat-nāmeḥ* had achieved maturity in Persian, reflected in the seminal works of Najm al-Din Abu al-Rajā Qomī, Mahmoud ibn Muhammad Isfahani, Nasir al-Din Munshi Yazdi Kermani, Saif al-Din Haji 'Aqili Heravi, and Ghiyāth al-Din Khvāndamīr. These works collectively illuminate the intellectual, bureaucratic, and political structures of Iran's Islamic governance and must be approached as hybrid texts that blend biography, moral philosophy, and institutional history.

From a historiographical perspective, the *Vezārat-nāmeḥ* texts are indispensable sources for reconstructing Iran's bureaucratic and administrative evolution. While their explicit purpose was to record the lives and virtues of viziers, their implicit function was to document the institutional logic of the *dīwān* system, including the organization of offices, recruitment of officials, and interaction between viziers and rulers. For example, in *Āthār al-Wuzarā'*, 'Aqili (1985) provides meticulous biographical sketches such as that of Kamāl al-Dīn 'Alī Samirami, illustrating the intricate connection between personal morality, political behavior, and administrative outcomes. Similarly, Kermani's *Nasā'im al-Ashār* (1985) and Qomī's *Tārīkh al-Wuzarā'* (1984) depict the socio-political consequences of a vizier's conduct—whether benevolent governance, economic reform, or tyranny—on public welfare and state stability. These accounts, though biographical in form, yield valuable evidence regarding bureaucratic hierarchies, such as the roles of *mustawfī* (financial officer), *mu'ayyin al-dīn* (ministerial assistant), *'arid* (military registrar), and *mushrif* (inspector-general). Their detailed descriptions of ranks, ceremonies, and interpersonal rivalries reveal a sophisticated system of meritocracy, patronage, and intrigue that governed the vizierate. As a result, *Vezārat-nāmeḥ* literature not only enriches our understanding of the administrative machinery of the Islamic state but also exposes the ethical and political dilemmas faced by its leading functionaries.

In addition to bureaucratic and institutional insights, the *Vezārat-nāmeḥ* corpus offers significant political data that complement and often challenge the narratives found in formal chronicles. Their authors—many of whom were contemporary or near-contemporary witnesses—recorded details of successions, conflicts, and intrigues within courts from the Seljuks to the Timurids. Khvāndamīr's *Dastūr al-Wuzarā'* (1976) and Kermani's *Nasā'im al-Ashār* (1985) contain precise, sometimes unique,

information on the political dynamics of the Ghaznavid, Khwarazmian, and Mongol administrations, such as the rivalries between Sultan Mahmud and his viziers or the internal divisions among the Khwarazmshahs. Isfahani's *Dastūr al-Wuzarā'* (1985) presents analytical portraits of rulers like Atsiz Khwarazmshah, highlighting his combination of military conquest and intellectual sophistication, thus bridging political history with intellectual biography. The political references in these works are often interwoven with moral commentary, producing a layered understanding of governance that is both descriptive and prescriptive. They reveal, for instance, that the appointment of viziers was not always an act of autocratic will but often followed collective deliberation, as noted by Khvāndamīr's account of the Ilkhanid court, suggesting that even so-called "despotic" monarchies operated within consultative frameworks. These findings complicate traditional historiographical assumptions about absolute monarchy in medieval Iran and invite a reevaluation of administrative rationality and political consultation in Islamic governance.

The social and economic dimensions of *Vezārat-nāmeḥ* texts are equally remarkable. Beyond documenting elite affairs, they frequently allude to patterns of land distribution, taxation, corruption, and social stratification. Kermani (1985) records that some viziers purchased their posts for exorbitant sums, while Khvāndamīr (1976) describes systematic bribery among court officials, revealing endemic patterns of rent-seeking and patronage. Such details make these texts invaluable for historians studying the ethics and practices of economic governance. They also preserve rare data on local crafts, trade routes, and urban professions, such as Qomi's (1984) anecdote about craftsmen and guilds in Rayy and Isfahan, which provides insights into class relations and social mobility. Moreover, the references to the imposition of *ghiyār* (distinctive dress for non-Muslims) in Kermani's (1985) account of Jewish bureaucrats in Baghdad shed light on the legal and cultural boundaries between Muslim and dhimmi communities, revealing the coexistence and tension within urban society. The *Vezārat-nāmeḥ* texts thus document not only elite political culture but also the lived realities of diverse social groups, from artisans and merchants to scholars and minorities. Their attention to ethics, charity, and oppression enables a reconstruction of social morality and administrative justice in the pre-modern Islamic world.

Equally important are the cultural and religious references dispersed throughout these works, which transform them into repositories of intellectual and spiritual history. Qomi (1984) provides vivid portrayals of the scholarly elite of Rayy and Isfahan, including jurists, theologians, and philosophers who shaped public discourse and guided moral life. His descriptions of figures like Imam Sadr al-Din Muhammad Khujandi and Majd al-Din Qazvini exemplify the centrality of religious scholarship to the governance ethos of the time. Kermani's (1985) narrative about the execution of 'Ayn al-Qudāt Hamadani under the vizier Qawām al-Dīn al-Darjazīnī reveals the fraught intersection of theology, philosophy, and political authority. Similarly, Khvāndamīr's (1976) detailed accounts of the establishment of madrasas, including the *Nizāmiyya* in Baghdad and the *Ghiyāthiyya* in Tabriz, capture the architectural and educational ambitions of viziers who viewed knowledge as an instrument of both piety and power. The cultural outlook of these texts is therefore not merely administrative but civilizational: they encode the ethical and epistemological values that sustained Iranian-Islamic political thought. Moreover, the inclusion of literary references, poetic allusions, and philosophical reflections illustrates how Persian prose evolved as a medium for articulating political wisdom, bureaucratic ethics, and humanistic ideals.

In methodological terms, the *Vezārat-nāmeḥ* literature demonstrates the permeability between historiography, political theory, and moral didactics in medieval Persian scholarship. As Rosenthal (1989) observed, Islamic historiography often blurs the boundary between history and adab, producing texts that serve didactic as well as documentary purposes. The *Vezārat-nāmeḥ* texts exemplify this hybrid nature: they preserve historical data while moralizing about the virtues and vices of leadership. This dual function makes them invaluable for modern historians seeking to reconstruct both the factual and the ideological dimensions of Iranian bureaucratic culture. Furthermore, as Safa (2009) and Kaluter (1984) argue, these works reflect the continuity of Persian administrative language and the adaptation of Sasanian political concepts—such as justice (*‘adl*), order (*nizām*), and wisdom (*ḥikma*)—within the Islamic worldview. Through philological analysis and comparative reading, the historian can trace how these concepts evolved across centuries, linking Iranian, Arabic, and Turkic textual traditions. Consequently, *Vezārat-nāmeḥ* studies not only enhance our understanding of administrative institutions but also deepen our grasp of the philosophical underpinnings of Iranian statecraft and its legacy in the wider Islamic world.

ارزش و اهمیت وزارت‌نامه‌ها در پژوهش‌های تاریخی (سده شش تا دهم هجری)

کیما مداح^۱، امیرحسین حاتمی^۲

۱. کارشناس ارشد، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی، قزوین، ایران

۲. دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی

*ایمیل نویسنده مسئول: hatami@hum.ikiu.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله

پژوهشی/اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

مداح، کیما، و حاتمی، امیرحسین. (۱۴۰۳). ارزش و اهمیت وزارت‌نامه‌ها در پژوهش‌های تاریخی (سده شش تا دهم هجری). پژوهش‌نامه تاریخ اسلام، ۱۴ (۵۶)، ۳۴-۱۷.

© ۱۴۰۳ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

تاریخ‌الوزرا از مهمترین متون مرتبط با نظام دیوان‌سالاری در ایران و جهان اسلام است که عمدتاً شامل ذکر زندگی، زمانه و آثار وزیران بزرگ است و عموماً با عناوینی نظیر تاریخ‌الوزرا، آثارالوزرا، دستورالوزرا و مانند اینها نگاشته شده‌اند. این متون را می‌توان در قیاس با سیاست‌نامه‌ها، وزارت‌نامه نامید. وزارت‌نامه‌ها در بررسی نظام دیوانی و وزارتی ایران دوره اسلامی بسیار حائز اهمیت است. اگرچه این آثار بیشتر محتوایی رجال‌نگاری و زندگی‌نامه‌ای دارند و عمدتاً مراجعی مهم برای تاریخ زندگی صدور و وزرای بزرگ هستند؛ بنابر ماهیت خود، واجد ارزش و اهمیت فراوان در پژوهش‌های تاریخی و تاریخ‌نگاری نیز هستند. از این‌رو در این مقاله با تکیه بر پنج وزارت‌نامه مهم، تلاش شده‌است تا به این پرسش اصلی پاسخ داده شود که وزارت‌نامه‌ها واجد چه ارزش و اهمیتی در پژوهش‌های تاریخی و تاریخ‌نگاری هستند؟ یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که متون وزارت‌نامه، دارای داده‌های ارزشمند و دست‌اولی در تاریخ اجتماعی-اقتصادی، علمی و فرهنگی، تاریخ سیاسی و نیز ساختار و تشکیلات نظام دیوانسالاری در ایران است.

کلیدواژه‌ها: ایران، وزارت‌نامه، تاریخ‌الوزرا، پژوهش‌های تاریخی، دیوانسالاری.

درآمد

در یک چشم‌انداز کلی منابع پژوهش تاریخی را می‌توان به دو دسته متون تاریخ‌نگارانه و غیرتاریخ‌نگارانه (تاریخی) تقسیم کرد (نک. حضرتی، ۱۳۹۳، ص. ۸۵-۸۲). دسته اول متونی هستند که به قصد و انگیزه ثبت تاریخ و رویدادهای تاریخی نوشته می‌شوند و عموماً گزارش

رویدادهای تاریخی هستند. این دسته شامل نمونه‌هایی همچون تواریخ جهانی، سلسله‌ای، پادشاهی، محلی و خاندانی می‌شوند. دسته دوم متونی هستند که به قصد ثبت تاریخ نوشته نمی‌شوند و معمولاً گزارش رویدادها نیز نیستند؛ اما از آنجا که حاوی داده‌های مهم تاریخی‌اند، در پژوهش‌های تاریخی نقش به‌سزایی دارند؛ متون جغرافیایی، ادبی، کتب رجال و فتوح، سفرنامه‌ها، خاطرات و مانند اینها از این دسته هستند. متون تاریخ الوزراء (وزارت‌نامه‌ها)^۱ نیز در دسته متون غیرتاریخ‌نگارانه قرار می‌گیرند. وزارت‌نامه‌نویسی از سده سوم هجری رو به تکامل نهاد و از سده ششم به بعد به اوج رسید. این دوره و پس از آن هم‌زمان با ظهور برخی از بزرگترین وزرای جهان اسلام بود. این متون به نوعی در ردیف منابعی همچون طبقات و رجال قرار می‌گیرند. محتوای آنها معمولاً ناظر بر شرح حال وزرا و صدور (جمع صدر) بزرگ و برجسته و دیگر عناصر و کنش‌گران نهاد وزارت است. وزارت‌نامه‌ها از آنجا که معمولاً فاقد «قصد مورخانه» هستند، قطعاً تاریخ‌نگارانه نیستند و بنابراین، می‌توان آنها را در دسته متون غیرتاریخ‌نگارانه قرار داد. در واقع سرشت متون وزارت‌نامه به‌گونه‌ای است که علاوه بر نداشتن برخی نقطه ضعف‌های موجود در تاریخ‌نگاری‌های رسمی، به میزان قابل توجهی می‌توانند خلأ برخی داده‌های مهم سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی موجود در متون تاریخ‌نگارانه را برطرف سازد.

در مقاله حاضر با محور قرار دادن پنج وزارت‌نامه مهم تلاش شده، این ارزش و اهمیت مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد. این متون پنج‌گانه عبارتند از: *تاریخ الوزراء* نجم الدین ابوالرجاء قمی، *دستور الوزراء* محمود بن محمد بن حسین اصفهانی، *نسائم الاسحار و لطائف الاخبار* ناصرالدین منشی یزدی کرمانی، *آثار الوزراء* نگاشته سیف الدین حاجی عقیلی هروی، و *دستور الوزراء* خواندمیر. در این مقاله با تکیه بر این پنج وزارت‌نامه و با روشی تحلیلی - تطبیقی تلاش می‌شود به این پرسش اصلی پاسخ داده شود که وزارت‌نامه‌ها در پژوهش‌های تاریخی چه ارزش و اهمیتی دارند؟ بر مبنای یافته‌های پژوهش متون وزارت‌نامه، دارای داده‌های ارزشمند و دست‌اولی در تاریخ اجتماعی - اقتصادی، علمی و فرهنگی، تاریخ سیاسی و نیز ساختار و تشکیلات نظام دیوانسالاری در ایران است.

سنت وزارت‌نامه‌نویسی

از اواخر قرن سوم، مسائل پیرامون حکمرانان و دربار و دیوان‌سالاران، موضوع اختصاصی بسیاری از کتاب‌های تاریخی شد. حضور وزرا و دیوانیان ایرانی در دستگاه خلفا با داشتن اطلاعات عمیق از تاریخ اسلام، عرب، شاهان ایرانی و نیز توانایی در فن کتابت، سهم عمده‌ای در شکل‌گیری و گسترش سیاست‌نامه‌نویسی و وزارت‌نامه‌نویسی داشت (قادری، ۱۳۸۲، ص. ۲۲). بنابراین، در میان مورخان اسلامی همواره نوشتن کتاب‌هایی که در ذکر حال وزیران باشد، از آغاز تمدن اسلامی رواج داشته است.

نوشته‌های مربوط به سیرت و تاریخ وزیران را می‌توان پس از کتاب‌های مربوط به سیرالملوک از پراهمیت‌ترین گرایش‌های سیاست‌نامه‌نویسی در سنت اندیشه سیاسی ایران شهری دانست. سنت وزارت در ایران باستان و جایگاه ارجمندی که وزیران به‌ویژه در دوره شاهنشاهی ساسانیان داشته‌اند، از یک سو و انتقال این سنت به نوشته‌های دوره اسلامی، سنت درازآهنگی در وزارت‌نامه‌نویسی در دوره اسلامی را به دنبال داشته که در تاریخ اندیشه سیاسی ایران می‌بایست به‌عنوان یکی از سرچشمه‌های تداوم اندیشه ایران شهری در دوره اسلامی، مورد بررسی قرار گیرد (طباطبایی، ۱۳۷۵، ص. ۹۰).

از کهن‌ترین نوشته‌هایی که در این زمینه به دست ما رسیده، کتاب *الوزراء و الکتاب* ابوعبدالله محمد بن بدوس جهشیاری (۱۹۸۸) از کارگزاران دولت عباسیان است که در نیمه نخست سده چهارم نگاشته شده‌است. این کتاب از نخستین نوشته‌های مربوط به تاریخ وزیران تا پایان سده سوم اسلامی است و آگاهی‌های گران‌بهایی نیز درباره مقام وزیران ایرانی در دستگاه خلافت به دست می‌دهد. چند دهه بعد،

^۱ اصطلاح «وزارت‌نامه» از آثار سیدجواد طباطبایی اقتباس شده‌است. برای نمونه نک. طباطبایی، ۱۳۷۵، ص. ۹۰؛ همو، ۱۳۸۳، ص. ۲۴.

ثعالبی (۱۳۷۷ش) با نگارش *تحفه الوزرا*، گام مهمی در تکامل وزارت‌نامه‌نویسی برداشت. به باور دانش‌پژوه این اثر «آموزش‌نامه است و مانند بسیاری دیگر اندیشه سیاسی آمیخته ایرانی را به خوبی نشان می‌دهد و می‌توان با آن به گوشه‌ای از فرهنگ دیرین ایران هم پی برد» (قمی، ۱۳۶۳، مقدمه، ص. بیست). وزارت‌نامه مهم دیگر *قوانین الوزرا* و *سیاسة الملک* نگاشته ابوالحسن ماوردی (۱۹۷۹) است. این رساله نیز مانند همه سیاست‌نامه‌های دوره اسلامی از منابع اسلامی و ایرانی بهره برده و سخنان و سرمشق رفتار شخصیت‌هایی مانند بزرگمهر، انوشیروان، خسرو پرویز، ابوبکر، عمر، مأمون و عمر بن عبدالعزیز را در کنار یکدیگر گرد آورده است.

سنت وزارت‌نامه‌نویسی از سده ششم در زبان فارسی نیز آغاز و به تدریج رو به تکامل نهاد. *تاریخ الوزرا* نجم الدین ابوالرجاء قمی (۵۸۴)، *دستور الوزرا* محمود بن محمد بن حسین اصفهانی (میان سال‌های ۵۹۹ تا ۶۱۲)، *نسائم الاسحار و لطائف الاخبار* ناصرالدین منشی یزدی کرمانی (۷۲۵)، *آثار الوزرا* سیف الدین حاجی عقیلی هروی (۸۷۵ تا ۸۹۲)، و *دستور الوزرا* خواندمیر (۹۰۶) از مهمترین و شاخص‌ترین وزارت‌نامه‌های فارسی است. فهرست مبسوطی که دانش‌پژوه در مقدمه *تاریخ الوزرا* از وزارت‌نامه‌ها به دست داده، گویای غنای سنت وزارت‌نامه‌نویسی فارسی، عربی و حتی ترکی است (قمی، ۱۳۶۳، مقدمه، ص. هجده تا بیست و هشت).

طباطبایی با بررسی متون وزارت‌نامه از دو شیوه وزارت‌نامه‌نویسی نام می‌برد؛ نخست بحث صرفاً نظری در نهاد وزارت با اقتدا به آیین ایرانشهری مانند اثر ثعالبی و ماوردی و دوم بیان تاریخ نهاد وزارت با استنادات فراوان تاریخی مانند اثر جهشیاری است. برخی از این متون نیز نظیر اثر اصفهانی ترکیبی از دو شیوه است. این اثر از سویی مانند *تحفه الوزرای ثعالبی* و *قوانین الوزرا* و *سیاسة الملک* ماوردی تأملی نظری درباره نهاد وزارت با اقتدا به شیوه آیین‌نامه‌های ایرانشهری است و از سوی دیگر مانند کتاب *الوزراء والکتاب* جهشیاری به مناسبت موضوع هر فصل از کتاب، اشارات تاریخی زیادی را نیز می‌آورد (طباطبایی، ۱۳۷۵، ص. ۹۳-۹۲؛ همو، ۱۳۸۳، ص. ۲۴).

بنابر آنچه گفته شد، وزارت‌نامه‌ها در پژوهش‌های تاریخی از جهات مختلف حائز اهمیت هستند. این کتاب‌ها در واقع جزئی از متون آموزشی ویژه وزرا و کارگزاران نهاد وزارت بوده‌اند. وزارت‌نامه‌ها از لحاظ محتوایی درصدد توصیف نیروهای سیاسی و در ضمن آن تبیین امور اجتماعی و اخلاقی موجود بودند و نیز به تعلیل چگونگی کارکرد نظام سیاسی و اجتماعی و تأثیر عوامل موجود در تولید و توزیع قدرت سیاسی می‌پرداختند؛ از این جهت در حال نشان دادن تلاش وزرا برای حفظ قدرت سیاسی خود هستند. نویسندگان تاریخ الوزرا در خلال همین بحث‌ها، داده‌های بسیار مهم و دست‌اولی از تاریخ دیوانسالاری، نهاد وزارت، تاریخ سیاسی، موضوعات مختلف تاریخ اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، علمی و مذهبی به دست می‌دهند. از این منظر جدای از اهمیتی که این متون در شناخت زندگی وزرا و صدور بزرگ دارند، در عین حال منابع ارزشمندی در پژوهش‌های تاریخی نیز هستند. در ادامه با ذکر مصادیق، این ارزش و اهمیت در موضوعات مختلف نشان داده خواهد شد.

ارزش و اهمیت وزارت‌نامه‌ها

الف) تاریخ دیوانسالاری و نهاد وزارت

اگرچه محتوای وزارت‌نامه‌ها عمدتاً ناظر بر زندگی وزراست، اما در خلال آن مباحث، داده‌های بسیار مهم و دست‌اولی پیرامون تاریخ و ساختار نهاد وزارت ارائه می‌شود. ضمن اینکه حتی بیان زندگی وزرا نیز خود شامل داده‌های مهم دیگری است. در این متون معمولاً پس از ذکر نام وزیران، به نسب‌نامه و گذشته آن وزیر قبل از رسیدن به منصب وزارت، اخلاقیات و خصوصیات رفتاری او، اقداماتش در هنگام

وزارت و چگونگی گذران عمر پس از برکناری یا چگونگی مرگ او پرداخته می‌شود. با توجه به اینکه اغلب وزرا از درون طبقه دیوان‌سالاران آموزش دیده انتخاب می‌شدند، شرح مختصری از پیشینه آنها در دستگاه دیوان‌سالاری و دبیری در اختیار بوده و مؤلفان این آثار بدان پرداخته‌اند. با مطالعه این بخش از این آثار، اطلاعاتی در زمینه‌های مختلف از جمله ساختار نهاد دیوانسالاری و چگونگی به وزارت رسیدن افراد و پدیده حمایت و دسیسه در این نهاد و همچنین تأثیر تصمیمات یک وزیر بر سایر جنبه‌های اقتصادی و اجتماعی عموم مردم به دست می‌آید. برای نمونه عقلی (۱۳۶۴، ص. ۲۵۷) در شرح حال کمال‌الدین علی سمیرمی می‌نویسد: «القصة این وزیر در ابتدا عامل آنجا (سمیرم) بود و بعد از آن مُشرف دیوان سلطان محمدبن ملک‌شاه شد و کدخدایی سرای حرم سلطان، اضافت آن شغل شد و در بدایت سلطنت سلطان محمودبن محمدبن ملک‌شاه وزارت یافت. به غایت صاحب تمکین و با همت بوده، اما ظلم به افراط داشت. در خون‌های ناحق بی‌باک بود... و آخر الامر کمال‌الدین علی سمیرمی را فدائیان ملاحده در چهار بازار بغداد کارد زدند و کشتند».

یکی از مهم‌ترین بخش‌های این متون، مربوط به اقدامات وزیران در طول دوران وزارت است. با تدقیق در آن می‌توان این نتیجه‌گیری را داشت که اقدامات یک وزیر و نتایج آن در زمینه‌های گوناگون اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و دینی چه تأثیری در بهبود یا عدم بهبود رفاه عمومی جامعه داشته است. منشی کرمانی (۱۳۶۴، ص. ۶۵) در ذیل شرح حال معین‌الدین مختص‌الملوک ابونصر احمدالکاشی می‌نویسد: «کار بدانجا رسید که ولایت کاشان را به ملکیت بدو دادند... او از راه فسحت عرصه همت خراج چهار ساله بر ارباب و رعیت مسلم داشت و اصحاب بیوتات قدیم را به صلات گران‌مایه و مواهب کریمانه تفقّد نمود و قروض دوستان و اصدقا را از خاص ذات‌الید خود مبالغی بگذارد». قمی (۱۳۶۳، ص. ۱۲۶) نیز در ذکر حال عز‌الملک می‌نویسد: «امیر حاجب عبدالرحمن در قصد و سعایت عز‌الملک مبالغت نمود. زبان مردم به نکوهش او گشاده شد مردم را از وی حرارت بسیار در دل بود. وزارت او دیگی بود بیرونش سیاه و در اندرونش دارویی چون زهرمار جهت بیماری که در نزع بود، می‌پختند».

ویژگی‌های اخلاقی وزرا نیز بخشی از اطلاعات مورد بررسی در این آثار است. خصائص اخلاقی به‌ویژه از جهت تأثیری که در تصمیمات اتخاذ شده وزیران داشته، برای پژوهش‌های تاریخی حائز اهمیت است. منشی کرمانی (۱۳۶۴، ص. ۴۹) در توصیف خواجه نظام‌الملک می‌نویسد: «صدر جریده وزرای عالی‌شان و شهبیت قصیده قهارمه و الامکان، و قرم طوایف مدبران ممالک روی زمین و باقعه معاشر اصحاب حکم و تمکین بود». عقلی (۱۳۶۴، ص. ۲۰۷) نیز در توصیف خواجه می‌نویسد: «با وجود دولت و عظمت بسیار و اشتغال بی‌شمار، دائماً به حال ضعفا و رعیت و بیچارگان هر ولایت رسیدی و با زهاد و علما مشایخ نیز صحبت داشتی و از اکثر علوم صاحب وقوف و با خبر بودی و اوقات و ساعات را مستغرق طاعات و عبادات گردانیدی». توصیف خواندمیر (۱۳۵۵، ص. ۱۵۰) هم در همین زمینه گویای شخصیت خواجه است: «علی بن اسحاق طوسی یکی از عمال دیوانیان سلجوق بود و به وفور جود و سخاوت و فرط کرم و مروت شهرت تمام داشت و چون چشم جهان‌بینش به جمال آن جهان دانش و بینش روشنی پذیرفت، همگی همت خود را بر تربیت او مقصود گردانیدند». اصفهانی (۱۳۶۴، ص. ۴۹) نیز در توصیف شخصیت یکی از وزاری عباسی می‌نویسد: «فیض بن ابی صالح وزیر مهدی، صاحب رای‌ی متهدّی بود به پیرایه فضل و زیور عدل متجلی و از فنون و علوم عقلی و نقلی نصیبی کامل داشت و از هنر و ادب نصیبی وافر و بر قوانین وزارت واقف و در شیوه خواجه‌گی متّصل».

از رفتار و خصوصیات ناشایست وزرا نیز در این متون ذکر رفته است. قمی (۱۳۶۳، ص. ۱۴۳) در ذیل ترجمه حال تاج‌الدین ابوطالب می‌نویسد: «زعاتی به افراط در طبع تاج‌الدین بود. قوارض زبان او متواتر شد و نکادتی که در نهاد او بود، ظاهر کرد. چون مجمره بود که از آن جز سیاهی بیرون نیاید. او را بر همه کس خشم بود و با همه کس چون شتر، گردن کجی داشتی».

توصیف چگونگی پایان زندگی وزرا (مرگ، قتل و یا ترور) نیز به پژوهش‌گر کمک می‌کند تا به شناختی درباره امنیت زمان آن وزیر و یا چگونگی اخلاقیات پادشاه معاصر او پی ببرد. شغل وزارت به سبب جایگاه و اهمیت همیشه خواهان زیادی داشته و در دستگاه دیوانسالاری برای رسیدن به این منصب رقابتی بوده و مشخصاً در این مسابقه گاهی کار به دسیسه‌چینی برای شخص وزیر و اقدام به قتل او هم می‌رسید. برای نمونه خواندمیر (۱۳۵۵، ص. ۲۳۵) در ذکر حال شرف‌الملک فخرالدین علی‌الخرجندی از وزراء خوارزمشاهیان می‌نویسد: «الجملة بعد از آنکه استقلال فخرالدین در امر وزارت به درجه کمال رسید، به مقتضای کلمه کریمه «ان الانسان لیطغی ان رآه استغنی» [علق/۶-۷]، بخار نخوت و غرور به کاخ دماغ راه داده، اکثر ارکان دولت و اغنیای مملکت را به مصادرات ناموجه برنجانید و بدین جهت مزاج سلطان بر وی متغیر شد و وزیر از آن تغییر مستشعر گشته، طریق عصیان داشت و در یکی از قلاع تحصن فرمود و سلطان جلال‌الدین به مواعید دلفریب محبوس کرده، بعد از سه چهار روز او را به عالم آخرت فرستاد». او در شرح حال معین‌الدین ابونصر بن احمد کاشی از وزرای سلجوقی نیز می‌نویسد: «و چون آن وزیر صایب تدبیر بر مذهب اهل سنت و جماعت ثابت قدم و راسخ بود، پیوسته سلطان را بر قلع و قمع مؤمنان ترغیب و تحریص می‌نمود و اسماعیلیه از صولت سلطان و تدبیر وزیر متوهم گشته، دو فدایی را به طویله معین‌الدین فرستادند تا به خدمت ستوران آن دستور اعظم قیام نمایند و به وقت فرصت او را به عز شهادت رسانند... آن دو ملعون دو اسب ایغر تند پیش آوردند و آن اسبان با یکدیگر آغاز جنگ کرده، چون خدام وزیر به جدا کردن اسبان مشغول شدند، فدائیان به یک ضربه کار آن خواجه نصفت نهاد را به درجه بلند شهادت رساندند» (همان، ص. ۱۹۸).

گذشته از داده‌های مرتبط با زندگی وزرا، در این متون اطلاعات پراکنده، اما بسیار مهمی در شناخت نظام دیوانسالاری معاصر هر وزیر در دسترس قرار می‌گیرد که پژوهش‌گر تاریخ را در بررسی نحوه عملکرد و ارزیابی دیوان‌ها یاری می‌کند. از این جهت یکی از مهمترین داده‌ها، اطلاعات پیرامون نام کارگزاران دیوانی و نوع مناصب آنهاست. برای نمونه قمی (۱۳۶۳، ص. ۲۹) در ذیل شرح حال شرف‌الدین علی‌ابن‌الرجاء می‌نویسد: «منصب طغرا^۱ به اسیرالدین ابوعیسی مفوض شد، و منصب استیفا^۲ بر تاج‌الدین کافی اصفهانی مقرر بود. در وزارت شرف‌الدین علی بن ابی‌رجا بر ولی‌الدین سوری همدانی تقریر کردند و رئیس‌الدین ابوالرضای ساوی مشرف^۳ بود. همه در جهل متزاوی و متساوی بودند». قمی (ص. ۳۶) در ارزیابی عملکرد این دیوانیان می‌نویسد: «کار اثیرالدین ابوعیسی، اگرچه مستقیم بود، طبع کڑاو، کڑتر از آنچه کمانچه طغرا بود که می‌کرد. رئیس‌الدین ابوالرضا اگرچه در حیلت چون ریسمان تب بستن بند بر بند بود، در صنعت دستی نداشت. همچون زمانی بود که خواهد که بدود. این هر دو ابری تازی بودند». قمی (ص. ۶۱) در ذیل شرح حال شرف‌الدین نوشیروان بن خالد هم می‌نویسد: «در این عهد دیوان طغرا به مؤیدالدین مرزبان اصفهانی مفوض بود، و دیوان استیفا به صفی‌الدین اوحد حبره و دیوان اشراف^۴ به کمال‌الدین ثابت قمی، و دیوان عرض^۵ به نورالدین ماوراالنهری و قاعدت آن بود که عارض^۶ زیر مستوفی نشیند و مشرف زیر طغرای. کمال ثابت مدتها در دیوان استیفا دبیر جامگیات بود و چون مشرف شد، دبیر جامگی، که شغل قدیم او بود هم از دست نمی‌داد و بر دست چپ و راست زیر مستوفی می‌نشست. عارض اگر خواستی و اگر نه به کام و ناکام زیر طغرای می‌نشست، چنانکه به وقت سختی مردم، دست چپ فدای دست راست کند».

۱. یا دیوان رسایل و انشاء، وظایف مربوط به صدور فرامین سلطنتی و دیوانی و نامه‌نگاری و مکاتبات کلی حکومت را عهده‌دار بود.

۲. دیوان رسیدگی به امور مالی و حسابداری حکومت.

۳. رئیس دیوان اشراف را مشرف می‌گفتند.

۴. وظیفه دیوان اشراف عمدتاً جاسوسی و بازرسی مالی در قلمرو حکومت بود.

۵. وظیفه دیوان عرض نظارت بر امور اداری و مالی سپاهیان بود.

۶. رئیس دیوان عرض را عارض می‌گفتند.

همانگونه که از این گزارش قمی مشخص می‌شود، ساختار دیوانسالاری در این عصر نظام رتبه‌بندی دقیقی هم داشته است. به نحوی که مشخص بود چه کسی کجا و چگونه بنشیند. قمی (۱۳۶۳، ص. ۱۲۲) در جای دیگر گزارشی در همین زمینه دارد: «مؤیدالدین ابوعلی نعمتی بسیار داشت و فضله تمام. در دیوان استیفا دبیر جامگیات بود و کمال‌الدین ابوالریان نایب مؤیدالدین را از سر فضل و ثروت استنکافی می‌بود. از آنچه زیر کمال‌الدین ابوالریان می‌نشست، خطبه نیابت دیوان استیفا کرد. اضعاف آنچه رضی‌الدین بر اصالت خرج کرده بود، او بر نیابت خرج کرد و بر وی مقرر شد. کابین این عروس مهیا بود، در حباله او آمد».

قمی تقریباً در ذیل بیان شرح حال هر وزیر نام کارگزاران و عناوین مناصب آنها را نیز به‌طور دقیق ذکر می‌کند. برای نمونه می‌نویسد: «در عهد سلطان محمود دیوان طغرا به شهاب‌الدین اسعد، و دیوان استیفا به عزیزالدین ابونصر مفوض بود و پس از عزیزالدین به صفی‌الدین اوحید حیزه‌ای [رسید]» (همان، ص. ۳۷). یا اینکه در شرح حال وزارت مؤیدالدین طغرای می‌نویسد: «وزارت بر مؤیدالدین طغرای مقرر شد و دیوان طغرا، کدخدایی امیر حاجب عبدالرحمن — شمس‌الدین ابوالنجیب و دیوان عرض بر یمین‌الدین ابوعلی و اشراف بر رئیس ابوالرضا ساوی و نیابت وزارت بر مؤیدالدین محمد بن ابی‌الهیچاء مخلص‌الدین ابوالمحاسن ساوی، ندیم عزالمملک بود، و از جمله آنها که به صنایع او مخصوص بودند. چون مؤیدالدین وزیر شد امیر حاجب عبد الرحمن او را تیمار داشت» (همان، ص. ۱۲۸). همچنین: «او را از اشراف عزل فرمودند، دیوان اشراف به صدر صائن‌الدین مفوض شد، و دیوان عرض به صدر صفی‌الدین، پسر مجدالدین که پیش از آن عارض بود» (همان، ص. ۲۲۴).

اینگونه داده‌های بسیار مهم البته در همه متون وزارت‌نامه مشاهده می‌شود. برای نمونه خواندمیر (۱۳۵۵، ص. ۱۸۰) می‌نویسد: «ابوالفضل مجدالمملک قمی که دیوان استیفای سلطان برکیارق متعلق به وی بود، در ممالک استیلای تمام یافته، طرق منافع امرا و ارکان دولت را مسدود گردانید». در همین زمینه وزارت‌نامه‌ها داده‌های جزئی‌تر از مناصب کمتر شناخته‌شده نیز نظیر ضابط^۱ و صاحب توجیه^۲ به دست می‌دهند. برای نمونه، کمال‌الدین محمد «خازن^۳ سلطان سنجر بود» (منشی کرمانی، ۱۳۶۴، ص. ۸۰). مؤیدالدین ورزبان «طغرائی و منشی حضرت بود» (همان، ص. ۸۲). خواجه نظام‌الدین بختیار سمنانی «در زمان سلطان سعید ضابط ولایت بادغیس بود» (خواندمیر، ۱۳۵۵، ص. ۳۹۴). خواجه علاء‌الدین علی میکان «سال‌ها صاحب توجیه دیوان پادشاه صاحبقران میرزا سلطان حسین بود» (همان، ص. ۴۴۲).

حتی گاهی محتوای توقیع وزرا نیز ذکر شده‌است. منشی کرمانی (۱۳۶۴، ص. ۶۲) درباره محتوای توقیع نظام‌الدین تغاریک کاشغری می‌نویسد: «و توقیعش احمدالله علی نعمه بود». همچنین از محتوای برخی گزارش‌های وزارت‌نامه‌ها می‌توان استنباط کرد که در دفاتر مالی دیوان‌ها همه خرج و دخل‌ها به دقت زیاد ثبت می‌شده‌است. خواندمیر (۱۳۵۵، ص. ۵۳-۵۴) در شرح حال جعفر بن یحیی برمکی به مناسبتی به این دقت اشاره دارد: «دفتر اخراجات هارون الرشید روزی به نظر من رسید، در ورقی نوشته دیدم که در فلان روز به فرمان خلیفه بر سبیل انعام چندین زر و سیم و کسوت و فرش و عطر چندین تسلیم ابوالفضل جعفر بن یحیی ادام‌الله کرامته کرده شد و چون آنها را برهم گرفتم، سی هزار هزار درم بود و در ورقی دیگر مشاهده نمودم که بهای نفت و بوریا که جعفر بن یحیی را با آن سوختند، چهار درم و نیم دانک نوشته بود، فاعتبروا یا اولی‌البصار».

ب) تاریخ سیاسی

^۱. مباشر، ناظر یا نگهبان در ولایات را ضابط می‌گفتند.

^۲. شغلی که شاغل آن تحت امر مستوفی انجام وظیفه می‌کرد (ثبت و ممیزی یک رشته امور مالی).

^۳. متصدی خزانه حکومت.

وزارت‌نامه‌ها در کنار داده‌های مربوط به تحولات نظام دیوانسالاری، همچنین داده‌های بسیار زیادی از تاریخ سیاسی را نیز در دسترس قرار می‌دهند. این داده‌ها البته چندان مبسوط و جامع نیست و بیشتر اشاراتی مختصر و پراکنده است؛ با این حال، به‌ویژه اگر مربوط به رویدادهای نزدیک به زمان نویسنده وزارت‌نامه باشد، در پژوهش‌های تاریخی اهمیت دوچندان دارد. البته ارزش و اهمیت داده‌های موجود در وزارت‌نامه‌ها یکسان نیست. گاهی صرفاً توصیفی مختصر از توالی شاهان یک سلسله است. برای نمونه منشی کرمانی (۱۳۶۴، ص. ۹۴) در ذکر سلاطین خوارزمشاهی می‌نویسد: «اول خوارزمشاهیان نوشتکین غرجه طشت‌دار سلطان ملک‌شاه بن البارسلان بوده‌است و بعد از وی پسرش قطب‌الدین محمد و بعد از او پسرش علاءالدین محمد اتسز که بر سلطان سنجر خروج کرد و عاصی شد و پس از وی پسرش علاء‌الدین بن ارسلان که در زمان استیلا و غلبه غز طمع در ملک خراسان کرد و چند نوبت بعضی ولایات آن را متصرف و مملک گشت و پسرش علاءالدین و الدین تکش به مساعدت جد و معاضدت بخت و تأیید ربانی بر سریر سلطانی مرتقی شد و سلطان طغرل سلجوقی در مصافی که بر در ری با او داد، کشته آمد و فروع منابر و وجوه دنانیر به لقب و اسم او آراسته و نگاشته آمد...».

گزارش خواندمیر (۱۳۵۵، ص. ۲۲۹-۲۳۰) از پیشینه تاریخی خوارزمشاهیان نیز بر همین ترتیب گزارشی ساده و مختصر است: «جد خوارزمشاهیان را نوشتکین غرجه می‌گفتند و از غلام بلکاتکین بود که در زمره ممالیک سلطان ملک‌شاه انتظام داشت و نوشتکین به امر طشت‌داری قیام می‌نمود...». توصیف او از آل مظفر و نسب تیمور نیز، همین ویژگی را دارد: «اولین کس از آل مظفر که به نصرت و سلطنت اختصاص یافته ... امیر مبارزالدین محمد است و جد اعلی او را که ولایت خواف بود، غیاث‌الدین حاجی خراسانی می‌گفتند و غیاث‌الدین حاجی در زمان هجوم سپاه چنگیزخان با سه پسر ابوبکر و محمد و منصور از خراسان به یزد رفت...» (همان، ص. ۲۴۵). «به قراجار نویان که در زمان پادشاه عالم ستان چنگیزخان سرور قبیله برلاس بود، ملحق می‌شود و امیر تیمور گورکان در سنه احدی و سبعین و سبعمائه فرمانفرمای جهانیان شده...» (همان، ص. ۳۳۸).

در بسیاری موارد دیگر وزارت‌نامه‌ها اشاراتی سودمند به رویدادهایی دارند که شاید در منابع دیگر کمتر مورد توجه بوده‌است. برای نمونه اشاره جالب قمی (۱۳۶۳، ص. ۱۸۹) به دانایی و تفلسف امیر مظفرالدین از اتابکان اواخر دوره سلجوقی و نیز گرایش‌های سیاسی مردم همدان جالب توجه است: «امیر اینانج و مظفرالدین به راه کاشان به اصفهان آمدند. کس به فارس فرستادند و از اتابک سابق‌الدین التماس کردند، تا ملک محمد طغرل را با لشکری به اصفهان فرستاد و خویشان به حکم آنکه اتابک زنگی در مقابل او بود و اهداب مخالفت یکدیگر را مجاذبت نمی‌نمودند، بیامد امیر اینانج و مظفرالدین متناصر شدند. از همه مظفرالدین کاردان‌تر بود، و تیزبین‌تر، اما چشم او در این حادثه چشم زده شد که زخم گاه شمشیر آمد. در میان ترکان فیلسوف‌تر از وی نبود... اتابک شمس‌الدین ایلدگز و ناصرالدین اقش از همدان استقبال سلطان کردند و در همه راه شرف دستبوس کردند. مخالفت فتنه تیز و دراز شد... و مردم همدان اغلب هواخواه عزالدین صنمار بودند، به حکم مروتی که او را بود». یا اشاره اصفهانی (۱۳۶۴، ص. ۹۹-۱۰۰) به حکمت و خرد آتسز خوارزمشاه و حدود قلمرو او واجد نکات سودمندی است: «خوارزمشاه آتسز، جدّ این پادشاه که در این عهد خطه خوارزم و بیشتر بلاد خراسان را حاکم است پادشاهی بود که در انواع حکمت و طب و نجوم و بی‌نظیر بود و پدرش خوارزمشاه، به تیر ایوان جلال سلطنت فراز کیوان گرفت ... و ملک موروثش خطه خراسان بود تا به جند و مکتسب عراقین و بلاد الجبل بأسرها و امام شرف الدین شفروه این جمله در قطعه‌ای درج کرده است:

مژده که خوارزمشاه تخت سپاهان گرفت	ملک عراقین را همچو خراسان گرفت
حمل ز بحرین بُرد جزیه زه آبخار خواست	تاج ز قیصر ربود باج ز خاقان گرفت
از در ماچین و چین تا در خاچین گشود	وز در جند و خجند تا در ارآن گرفت

توضیح منشی کرمانی (۱۳۶۴، ص. ۹۶) در مورد وجود منصب «قائم مقام» سلطنت و لقب او در دوره خوارزمشاهیان نیز تقریباً در هیچ منبع دیگری نیامده است: «قاعده حضرت خوارزم چنان بوده است که سلطانی که قائم مقام پدر می‌شد، به لقب علاءالدین و الدین موسوم آمدی و هر وزیر که بر صدر وزارت می‌نشسته، لقبش نظام‌الملک گفتندی».

از لا به لای اشارات تاریخی وزارت‌نامه‌ها می‌توان به برخی مناسبات درون دربارهای سلطنتی نیز پی بُرد. برای مثال خواندمیر (۱۳۵۵، ص. ۱۶۵) در نقش ترکان خاتون در دوره ملکشاه و تأثیرات آن می‌نویسد: «مزاج سلطان ملکشاه در اواخر ایام دولت نسب بدان خواجه عالی منزلت تغییر پذیرفت و سبب این معنی آن بود که منکوحه سلطان، ترکان خاتون داعیه داشت که پسر خود محمود را ولیعهد گرداند و خواجه نظام‌الملک می‌خواست که سلطان برکیارق را که ارشد اولاد ملکشاه بود، به ولایت عهد مقرر سازد». و یا اینکه در مواجهه برکیارق و سلطان محمد برادرش می‌نویسد: «برکیارق به ری رسید. لشکری فراهم آورده، روی به برادر نهاد و در رجب ۴۹۳ بین الجانبین محاربه واقع شده، شکست بر طرف برکیارق افتاد. اما کرت دیگر...» (همان، ص. ۱۸۱).

همزمانی نویسنده وزارت‌نامه‌ها با برخی رویدادهای تاریخی مورد اشاره، بر اهمیت گزارش آنها افزوده است. مثلاً اشارات تاریخی قمی (۱۳۶۳، ص. ۱۱) به رویدادهای اواخر دوره سلجوقی با توجه به تقارن نویسنده با این رویدادها بسیار حائز اهمیت است. برای نمونه او در مورد یکی از نبردهای سلطان سنجر می‌نویسد: «چون سلطان سنجر به ری آمد، اتابک قراجه، از فارس به سلطان مسعود پیوست، و امرای چند دیگر در خدمت تخت او شرط عبودیت به جای آوردند. با لشکری که از زحمت آن، هامون کوه‌آسا نمود، به حدود همدان آمدند... سلطان سنجر از ری روی بدیشان نهاد. به ناحیت شاذبهی، از مضافات همدان اتفاق التقاء الفریقین افتاد...». و یا اینکه: «در این سال ملک ابیخا به ارانیه آمد و شهر دون به قهر بستد و خلقی مسلمانان شهید شدند» (همان، ص. ۱۹۰). و یا اینکه: «اتابک مظفرالدین، ملک سنجر بن سلیمان را آورده بود و بر تخت سلطنت نشانده، نوبت او بر اوج فلک می‌زدند... سلطان طغرل بی‌آنکه مورد را رنجی رسید، به دارالملک همدان بازآمد...» (همان، ص. ۲۶۴). همچنین: «سعدالدین را بعد از اشراف عنایت اتابک محمد دست به سرباز کرد. ایالت ری بر وی تقریر فرمود و معین‌الدین ابوالفتح بن الحاجب قمی، عمید (رئیس و حاکم شهر) ری بود، متوفی شد، عمارت ری هم به سعدالدین تفویض افتاد، و ایالت خود داشت» (همان، ص. ۲۲۴).

داده‌های تاریخی مذکور در وزارت‌نامه‌ها که فاصله زمانی قابل توجهی با عصر نگارش این متون دارد را نیز نمی‌توان نادیده گرفت. در این موارد، پژوهش‌گر تاریخ می‌تواند از آنها بهره ببرد. برای مثال خواندمیر (۱۳۵۵، ص. ۱۱۳) در ذیل شرح حال عبدالله عزیز از وزیران سامانیان می‌نویسد: «و چون در امر وزارت دخل کرد، امیر نوح را بر آن آورد که حسام‌الدوله را از حکومت خراسان عزل نموده، آن منصب را شرط دیگر به ابوالحسن سیمجور تفویض فرمود و حسام‌الدوله از امیر مایوس گشته، پناه به فخرالدوله دیلمی برد و فخرالدوله به ادای حقوق تاش پرداخته، به زور و لشکر او را مدد کرد؛ اما فایده بر آن مرتبت نگشت و دیگر حسام‌الدوله را حکومت خراسان میسر نشد».

گزارش اصفهانی (۱۳۶۴، ص. ۸۴-۸۵) از ماجرای نزاع امین و مأمون نیز جالب توجه است: «پس مأمون چندان لشکر خراسان بفرستاد که عدد آن در مخایل اوهام و مدارک افهام نگنجید؛ زیرا که جماهیر لشکر چون بر غدر امین واقف شدند، از جاده موالات او منحرف گشتند و به حبل عدل و نصف مأمون اعتصام کردند و به تحری مرام او قیام نمودند... روی به حصار امین نهادند... چون امین آن شوکت و عدت دید، دانست که آن اندیشه فاسد در خلع برادر نتیجه رأی سخیف و عقل ضعیف بود؛ اما ندامت سود نداشت». خواندمیر (۱۳۵۵، ص. ۳۴-۳۶) در بیان شمه‌ای از احوال برمکیان، به موضوعات مهمی چون تبارشناسی آل برمک، پیشینه فرهنگی و مذهبی‌شان، مناسبات آنان با دستگاه خلافت عباسی و در ضمن آن زوایای مهمی از تاریخ سیاسی خلافت عباسی می‌پردازد. خواندمیر همچنین در ضمن بررسی وزارت فضل بن سهل به طور مفصل به رویدادهای سیاسی مرتبط با فتح بغداد و استیلای مأمون و قتل امین می‌پردازد. او حتی تلاش‌های هرثمه بن

اعین را با جزئیات توضیح می‌دهد: «نقلست که سنه مائین هجری که هرثمه بن اعین از عراق به جنب خراسان روان گشت، احوال ممالک عرب بیشتر از پیشتر به هم برآمد و ابراهیم بن موسی الکاظم علیه السلام، به هوس خلافت آغاز مخالفت کرده، در یمن خروج نمود و حسین بن حسن افطس علوی بر مکه استیلا یافت و محمد بن جعفر الصادق را طوعاً و کرهاً بر مسند ایالت نشاند و...». او زمینه‌های شورش اعظم بنی‌هاشم و اکابر عراق و حجاز نظیر ابن طباطبا را نیز تحلیل می‌کند (همان، ص. ۶۵-۶۴).

ارزش و اهمیت وزارت‌نامه‌ها صرفاً به تحولات تاریخی سیاسی محدود نمی‌شود؛ بلکه مهم‌تر از آن، گاهی قرآینی به دست می‌دهند که می‌تواند مبنای تحلیل‌های جدی‌تر در این زمینه قرار گیرند. گزارش منشی کرمانی (۱۳۶۴، ص. ۴۳) در چگونگی انتخاب حسنک ابو علی الحسن بن محمد بن العباس به وزارت سلطان محمود نمونه‌ای از این قراین است: «سلطان محمود بعد از عزل احمد حسن میمندی در تعیین و اجلاس وزیری دیگری از رأی ارکان دولت آلتون‌تاش و خوارزمشاه و علی حاجب مقدم غلامان و خواجه ابونصر مشکان منشی و ابوالحسن عقیلی ندیم و ابوالقاسم کبیر عارض و غیرهم استشارت نمود، همگنان در طارم دیوان سرای سلطنت بنشستند و نام وزارت شایان را نوشته، به سلطان فرستادند. ابوالقاسم عارض را فرمود که اگر وزارت دهم شغل عرض مهمل ماند و ابوالحسن سیاری را گفت که شایسته است؛ اما من بالا و عمامه او را دوست نمی‌دارم، و ابوالحسن عقیلی را فرمود که یک لخت و روستایی طبع است، و خواجه احمد عبدالصمد را بستود و لایق شمرد، فاما گفت که او کدخدای آلتون‌تاش خوارزمشاه است و اگر به وزارت ملک مشغول گردد ولایت خوارزم بی‌مدیر و ضابط ماند و آن ثغر مضطرب شود و حسنک را پسندیده داشته فرمود که به علو نسب و کمال حسب و کفایت و ثروت از همه فائق است؛ لکن حادث سن و عنفوان شباب مانع تفویض وزارت است بدو. ارکان دولت چون جواب‌های سلطان برین موجب شنودند، دانستند که رأی سلطان مقتضی تفویض وزارت است بدو». همانطور که متن این گزارش نشان می‌دهد، به‌رغم اینکه از سلطان مطلق‌العنانی نظیر محمود غزنوی انتظار می‌رفته، وزیرش را خود شخصاً بی‌مشورت با کس دیگری برگزیند؛ اما او به شکلی واقعی در مجلسی مشورتی وزیر را انتخاب می‌کند. دقیقاً همین مسئله در دوره ایلخانان نیز مشاهده می‌شود: «و چون گیخاتوخان بر سریر سلطنت نشست، امراء و نوئیان (شاهزادگان و اشراف مغول) در تعیین وزیر قرعه مشورت در میان انداختند و اسامی جمعی از اکابر عصر که ملازم اردوی اعلی و حضرات خواتین و امراء بودند، قلمی ساختند. هرچند در آن مفصل نام دستور اعظم صدرالدین احمد نبود؛ اما چون محرر تقدیر منشور وزارت به نام او تحریر نمود...» بر او قرار گرفت و با موافقت شاهزادگان و خواتین و امراء، او به وزارت رسید» (خواندمیر، ۱۳۵۵، ص. ۳۰۶).

با توجه به این دو گزارش، پژوهشگر تاریخ می‌بایست در تحلیل‌هایی که حکومت‌های تاریخ میانه ایران را نظام‌های استبداد مطلقه می‌دانند که همه چیز بی‌کم و کاست منوط به رأی و نظر شخص سلطان است، تردید روا دارند. این دو گزارش از دو نویسنده مختلف با فاصله زمانی دو قرن، به وضوح نشان می‌دهد حکومت‌های قرون میانه ایران، دست کم در تصمیم‌گیری‌های کلان، از نظامی مشورتی بهره می‌جستند.

ج) تاریخ اجتماعی و اقتصادی

از مهمترین و ارزشمندترین وجوه وزارت‌نامه‌ها، دربرگیری مسائل مرتبط با تاریخ اجتماعی و اقتصادی است. ارزش و اهمیت این وجه از وزارت‌نامه‌ها به مراتب بیشتر از داده‌های تاریخ سیاسی موجود در این متون است؛ زیرا که توصیفات این متون از جنبه‌های مختلف تاریخ اجتماعی و اقتصادی را نمی‌توان در متون تاریخنگارانه یافت. همچنین از برخی داده‌های این متون می‌توان تحولات فرهنگی و اجتماعی را رصد کرد. برای نمونه نویسنده *نسائم الاسرار* وقتی از روابط شرف‌الملک فخرالدین علی الجندی با سلطان جلال‌الدین خوارزمشاه سخن می‌گوید، تصریح می‌کند که شرف‌الملک: «در لغت ترکی به غایت فصیح» بود و خوارزمشاه به‌رغم اینکه او کفایت چندانی نداشت اما صرفاً «بر حضرتش به وسیله ترکی گفتن و تهور مروج شد» و سلطان جلال‌الدین «او را وزیر مملکت گردانید» (منشی کرمانی، ۱۳۶۴، ص. ۹۸). این

مسئله فرایند اجتماعی ترکی شدن هرچه بیشتر ماوراءالنهر را توضیح می‌دهد. همچنین گزارش خواندمیر (۱۳۵۵، ص. ۳۹۵) از ظلم و تعدی «تراکمه» چند دهه بعد از گزارش منشی کرمانی، مؤید همین مسئله است. خواجه شمس‌الدین محمد مروارید «از اکثر اکابر کرمان ممتاز و مستثنی بود و آن جناب در زمان میرزا جهانشاه ترکمان به سبب ظلم و تعدی تراکمه از وطن مألوف و مسکن معهود مهاجرت اختیار کرده به جانب دارالسلطنه هرات توجه فرمود...».

پژوهش‌گر حوزه اخلاقیات اجتماعی نیز بی‌نیاز از برخی داده‌های وزارت‌نامه‌ها نیست. برای نمونه خواندمیر (۱۳۵۵، ص. ۱۶۰-۱۶۲) در ضمن توضیح احداث مدرسه نظامیه بغداد، به برخی از مسائل اخلاقی و اجتماعی رایج در این مدرسه می‌پردازد. نظیر اینکه برخی استادان «هر شب به شرب شراب گل‌فام و مصاحبت جوانان سیمین اندام قیام و اقدام» می‌کنند. یا اینکه این خبر در همان زمان رایج بود که «طلبه مدرسه نظامیه همواره به ارتکاب امور نامشروع قیام نموده، اوقات خود را به مصاحبت جوانان ساده عذار مصروف می‌دارند و...».

موضوع مهم رشوه‌گیری و رشوه دادن نیز به‌ویژه در بحث تصدی مناصب مهم دیوانی، بحثی رایج در ادوار مختلف بوده‌است. گزارش وزارت‌نامه‌ها از عزل و نصب وزرا این وجه از تاریخ اجتماعی ایران را تبیین می‌کند. منشی کرمانی (۱۳۶۴، ص. ۶۱) در توضیح وزارت نظام الدین تغار بیک کاشغری می‌نویسد، او «وزرات سلطان سنجر را به هزار هزار دینار نیشابوری بخرد». یا اینکه خواندمیر (۱۳۵۵، ص. ۴۱۱) در گزارش وزارت خواجه مجدالدین محمد می‌نویسد او «خفیه با امرای برلاس مثل امیرشجاع‌الدین محمد برندق و امیر جهانگیر طرح مودت و محبت انداخته مبلغ‌های کلی بر سبیل رشوت نزد ایشان فرستاد و مراسم عهد و پیمان در میان آورد...». همچنین خواندمیر از «رشوت‌های» زیادی سخن می‌گوید که به سید فخرالدین محمد از وزاری تیموری داده شده بود (همان، ص. ۳۴۹).

برخی داده‌های این متون هم به ذکر اصناف مختلف اختصاص دارد که در ضمن ذکر رویدادهای دیگر بدان‌ها اشاره شده‌است. برای مثال قمی (۱۳۶۳، ص. ۵۲) در ضمن حکایتی می‌نویسد: «حکایت کنند که در آن وقت که شرف‌الدین نوشیروان از وزارت معزول شد، به روزراور رفت، به ضیافت عزالدوله ابوالعلا. روزی در گرمابه بود. حجام درآمد جهت او بر پای خاست. گفتند ای خداوند حجام است گفت من پنداشتم پوستین‌دوز دهخدا است به وی می‌ماند. مردم این معنی به تعجب باز می‌گفتند که اگر پوستین‌دوز دهخدا بودی هم اهلیت آن نداشتی که جهت او قیام کند...».

همچنین نقش و جایگاه اقلیت‌های دینی نیز از دیگر موضوعات مهمی است که داده‌های جالب توجهی مرتبط با آنها در وزارت‌نامه‌های یافت می‌شود. در مورد فرهنگ «غیار»^۱ بستن، منشی کرمانی (۱۳۶۴، ص. ۲۸) حکایتی نقل می‌کند. او در شرح حال وزیر ابوشجاع محمد بن الحسن وزیر خلیفه المقتدی می‌نویسد: «یکی از اصحاب دیوان بغداد یهودی بود، ابوسعید اسرائیل بن تیمخا و از قبل وزرا و اصحاب دیوان سلطنت در بغداد متمکن، روزی با لباس فاخر و کوبه تمام به بازار برآمد و یکی از عوام او را صفع کرد و عمامتش بیفتاد؛ ابن تیمخا به تظلم و شکوه پیش امیرگوهر آیین رفت که از قبل سلطان شهنه بغداد بود. صورت حال به حضرت خلافت عرضه داشت فرمان شد که من بعد اهل ذمه غیار دوزند تا از مسلمانان ممتاز باشند».

گذشته از مسائل اجتماعی، در موضوعات اقتصادی نیز وزارت‌نامه‌ها داده‌های مهمی به دست می‌دهند. برای نمونه پژوهشگر تاریخ اقتصادی اطلاعات مهمی در توزیع اقطاع به افراد مختلف به دست می‌آورد. در یک مورد منشی کرمانی (۱۳۶۴، ص. ۶۴) در مورد وزیر معین الدین مختص‌الملوک ابونصر احمد کاشی می‌نویسد: «خواجه نظام‌الملک نیابت امیر قماج حاجب سلطان ملک‌شاه بدو تفویض فرمود و ابهر و زنگان و رودبار و قزوین و الموت و طارم و مجموع ولایت ارآن اقطاع امیر قماج بود». یا اینکه خواندمیر (۱۳۵۵، ص. ۱۹۴) در مورد همین وزیر می‌نویسد «ولایت کاشان را تمام سیورغال» معین‌الدین ابونصر کاشی کردند.

داده‌های مرتبط با محصولات تجاری و بازرگانی نیز مفید فایده هستند. خواندمیر (۱۳۵۵، ص. ۱۷۳) در مورد تجارت رخام از حلب به اصفهان می‌نویسد: «در حلب نوعی از رخام می‌باشد که از آن ظروف و اوانی سازند». بنابر درخواست سلطان ملک‌شاه برخی از مکاریان عرب ده شتر بار از این نوع سنگ را از حلب به اصفهان حمل کردند (همان). همچنین در متن برخی گزارش‌های اقتصادی وزارت‌نامه‌ها به اوزان و مقیاس‌ها اشاره شده‌است. برای نمونه خواندمیر در حکایتی به واحد «سیر» اشاره می‌کند: «خاطر امیرعلی اطمینان یافته، قرب نیم سیر از آن معجون به کار برد و در ساعت فرو رفته» (همان، ص. ۳۵۹).

(د) تاریخ فرهنگی و دینی

وزارت‌نامه‌ها به مناسبت‌های متفاوت به داده‌های مرتبط با تاریخ فرهنگی و دینی نیز اشارات جدی و مهم دارند. از این منظر این متون در حکم منابع اصلی قلمداد می‌شوند. برای نمونه قمی (۱۳۶۳، ص. ۲۳۷-۲۳۸) در شرح حال قوام‌الدین پسر قوام‌الدین ابوالقاسم درگزینی تصویری روشن از وضعیت و جایگاه علمای مذهبی در این عصر به دست می‌دهد: «ائم بزرگ در شهر ما نماندند: امام محمد بن یحیی آماجگاه غز شد، و دیگران را کمان مرگ در روی کشیدند. ختم علم به امام صدرالدین محمد خجندی بیود، در علوم، دریایی بود بی‌کران ... خواجه امام مجدالدین ابوالقاسم قزوینی بود، در علم جدل فقه، علما بسیارند، اما در اصول کلام، علم او برپای می‌داشت. اصل علم، کلام است، خلاف جدل، فقه در آن نرسد. اگر در این حال اصحاب امامان ابوحنیفه و شافعی در مسائل خلافی صلح کنند، و متفق‌الکلمه شوند، آن کس را که علم کلام مبرز نباشد، هیچ علم نماند ... علم خواجه مجدالدین صفت جهل و شهت ندارد، و اصحاب سلاح مخالفت را در پای ریخت، و چرخ فلاسفه بشکست و خوار از پای هدایت بیرون آورد و آب بدعت بریخت و تاج کیانی بر سر علم نهاد». قمی (۱۳۶۳، ص. ۲۴۹) همچنین در جای دیگر در مورد فضای مذهبی ری و اصفهان توضیح می‌دهد: «قضای ری و اصفهان بر قاعده قدیم، بر اصحاب امام ابوحنیفه رحمه الله مقرر است. به مکان قاضی القضاة رکن الدین، پسرزاده شرف الاسلام و به مکان قاضی القضاة ظهیر الدین، پسرزاده قاضی حسین استرآباد. اصفهان و ری، مکه و بیت المقدس است. «فاینما تولوا فثم وجه الله». هر دو تقوی و انصاف شعار خویش کرده‌اند، و تازی نژادان مجاهدت را برگستوان برافکنده و شارع شرع را به آیین عظمت بیاراستند کسی را منازعت ایشان در خاطر نیامد».

در همین ارتباط داده‌های مرتبط با فرق مختلف مذهبی و یا برخی دگراندیشان هم در وزارت‌نامه‌ها کم نیستند. برای نمونه خواندمیر (۱۳۵۵، ص. ۱۸۳-۱۸۴) در مورد شورش عبدالملک عطاش می‌نویسد در زمان منازعه میان سلطان برکیارق و سلطان محمد «احمد بن عبدالملک عطاش که از جمله ملاحده بود، در اصفهان خلق را خفیه بدان مذهب باطل دعوت کرد و بسیاری از اصفهانیان را فریفته ساخت و به بهانه معلمی کودکان خود را به قلعه‌ای که سلطان محمد در نواحی اصفهان ساخته بود و آن را دزکوه می‌گفتند، انداخت و اکثر اهل قلعه را با خود متفق گردانید...». منشی کرمانی (۱۳۶۴، ص. ۷۴) هم پیرامون ماجرای عین‌القضات همدانی در دوره قوام‌الدین ابوالقاسم درگزینی که «وزارت عراقین» داشت می‌نویسد: «و عین‌القضات همدانی را که علامه علمای وقت خود بود سبب تهمتی که در باب عقیدت علمای روزگار بر وی بستند بر در مدرسه که آنجا تدریس می‌کرد فرمود که بیاویختند».

اشاره به احداث بناهای مذهبی و عام‌المنفعه نیز از دیگر مسائل فرهنگی مورد اشاره وزارت‌نامه‌ها هستند. برای نمونه به گزارش خواندمیر (۱۳۵۵، ص. ۳۲۵) خواجه غیاث‌الدین محمد بن خواجه رشیدالدین «در خطه تبریز مدرسه‌ای در کمال ترفع و وسعت و نهایت تکلف و زینت بنا فرمود و آن را موسوم به غیاثیه گردانیده، مزارع خوب و مستغلات بر آن وقف نمود».

خارج از بحث‌های مذهبی، برخی داده‌های فرهنگی و علمی موجود در وزارت‌نامه‌ها قابل توجه هستند. برای نمونه خواندمیر (۱۳۵۵، ص. ۱۲۶ به بعد) در ضمن «گفتار در بیان شمه‌ای از احوال شیخ ابوعلی سینا» توضیحات جالبی از تاریخ علمی و فرهنگی ذکر می‌-

^۱. پارچه‌ای زرد رنگ که یهودیان به لباس خود می‌دوختند تا از مسلمانان قابل تشخیص باشند.

کند. اینکه چرا ابوریحان بیرونی «ملازمت سلطان محمود اختیار» کرد، ولی ابن سینا نه. خواندمیر همچنین توضیحات مفصلی در چرایی و چگونگی تأسیس مدارس نظامیه توسط خواجه نظام‌الملک، استادان بزرگ، شهریه استادان، روابط استادان و شاگردان و دیگر مسائل مربوط به این مدرسه دارد (همان، ص. ۱۶۰).

نتیجه

پژوهش‌های تاریخی هرگز نمی‌توانند محدود به متون تاریخنگارانه باشند. این متون حاوی همه داده‌های مورد نیاز نیستند، در بسیاری موارد ماهیتی رسمی دارند و عموماً دیدگاه حاکم بر ساختار قدرت سیاسی را بازتاب می‌دهند. از این منظر متون غیرتاریخنگارانه می‌توانند مکمل مهمی در پژوهش‌های تاریخی باشد. در این میان وزارت‌نامه‌ها به‌عنوان یکی از مهمترین متون غیرتاریخنگارانه به زبان فارسی از وجوه مختلف واجد ارزش و اهمیت‌اند. در وهله نخست بررسی ساختار نظام دیوانسالاری و نهاد وزارت به‌عنوان بخش مهمی از تاریخ فرهنگ و تمدن ایرانی، بدون استناد به وزارت‌نامه‌ها ناقص خواهد بود. از آنجا که «وزیر» به‌عنوان محور و اساس نظام دیوانسالاری، در کانون توجه وزارت‌نامه‌ها است، طبعاً داده‌های بی‌شمار و دست‌اولی در این زمینه از خلال مباحث این متون به دست می‌آید. همزمان شخص وزیر، در همه یا قریب به اتفاق رویدادهای سیاسی دوره وزارتش منشأ اثر بوده‌است. از این منظر نیز نویسندگان وزارت‌نامه‌ها در هنگام ذکر عملکرد وزرا، خواه ناخواه به داده‌های دست‌اولی مرتبط با تاریخ سیاسی اشاره کرده‌اند. این اشاره‌ها زمانی ارزش و اهمیت دوچندانی می‌یابد که در متون تاریخنگارانه از آنها ذکر نشده باشد. اما با توجه به ماهیت اقدامات وزرا که جنبه‌های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی را نیز در برمی‌گرفته، وزارت‌نامه‌ها در این حوزه‌ها نیز داده‌های مهم و مفیدی ارائه می‌دهند. داده‌های مرتبط با تاریخ اجتماعی و اقتصادی طیف وسیعی از موضوعات شامل اخلاقیات اجتماعی، مناسبات اجتماعی، اصناف، مبادلات تجاری و بازرگانی، اقطاع و حتی اوزان و مقیاس‌ها می‌شود. در حوزه تاریخ فرهنگی و دینی نیز نویسندگان وزارت‌نامه‌ها به موضوعات مهمی نظیر جایگاه اقلیت‌های دینی، شأن و جایگاه علما و فضلا و مناسبات آنان با قدرت سیاسی، احداث بناهای عام‌المنفعه، مناسبات دانشمندان علوم مختلف با اصحاب قدرت و داده‌های مرتبط با تاریخ علوم اشاره دارند. بر بنیاد آنچه گفته شد پژوهشگر تاریخ با بررسی و امعان نظر در وزارت‌نامه، در همه حوزه‌های پژوهشی خود، به داده‌های دست‌اولی دست می‌یابد که بر غنای پژوهش‌اش خواهد افزود.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازن اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازن و اصول اخلاقی رعایت شده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

فهرست منابع

- اصفهانی، محمود بن محمد بن الحسین (۱۳۶۴ش). *دستور الوزراء*. تصحیح دکتر رضا انزابی نژاد. تهران: امیرکبیر.
- ثعالبی، ابومنصور عبدالملک (۱۳۷۷ش). *تحفه الوزراء*. تصحیح حبیب علی الراوی و ابتسام مرهون الصغار. بغداد: احیاء التراث الاسلامی.
- جهشیاری، محمدبن عبدوس (۱۹۸۸). *کتاب الوزراء و الکتاب*. تصحیح زین حسن. بیروت: دارالفکر الحدیث.
- حضرتی، حسن (۱۳۹۳ش). *روش پژوهش در تاریخ‌شناسی*. تهران: پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی.
- خواندمیر، غیاث‌الدین (۱۳۵۵ش). *دستور الوزراء*. تصحیح سعید نفیسی. تهران: اقبال.
- طباطبایی، سید جواد (۱۳۸۳). *درآمدی فلسفی بر تاریخ اندیشه سیاسی در ایران*. تهران: کویر.
- _____ (۱۳۷۵). *خواجه نظام الملک*. تهران: طرح نو.
- عقیلی، سیف‌الدین حاجی بن نظام (۱۳۶۴). *آثار الوزراء*. تصحیح میرجلال‌الدین حسینی آرموی «محدث». تهران: اطلاعات.
- قادری، حاتم (۱۳۸۲). *اندیشه سیاسی در اسلام و ایران*. تهران: سمت.
- قمی، نجم‌الدین ابو‌الرجاء (۱۳۶۳). *تاریخ الوزراء*. به کوشش محمد تقی دانش پژوه. تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- ماوردی، ابوالحسن (۱۹۷۹). *قوانین الوزراء و سیاسه الملک*. تصحیح رضوان السید. بغداد: دارالطلیعه.
- منشی کرمانی، ناصرالدین (۱۳۶۴). *نسائم الاسحار من لطائف الاخبار*. تصحیح میرجلال‌الدین حسینی آرموی (محدث). تهران: اطلاعات.

References

- Aghili, Seif al-Din Haji ibn Nizam (1985). *Athar Al-Wozara*. Edited by Mir Jalal al-Din Hosseini Armuy "Muhaddis". Tehran: Etelaat. [In Persian]
- Ghaderi, Hatam (2003). *Andishe siyasi dar iran va islam*. Tehran: Samt. [In Persian]
- Hazrati, Hassan (2014). *Ravesh pazhuhesh dar tarikhshenasi*. Tehran: Pezhuheshkade imam Khomeini. [In Persian]
- Isfahani, Mahmoud ibn Muhammad ibn Al-Hussein (1985). *Dastoor Al-Wozarah*. Edited by Dr. Reza Anzabinejad. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Jahshiyari, Muhammad ibn Abdus (1988). *Kitab al- Wozarah va al-Kuttab*. Edited by Zain al-Hasan. Beirut: Da'ral-Fikr al-Hadith. [In Arabic]
- Khwandmir, Ghiyath-al-Din (1976). *Dastoor Al-Wozarah*. Edited by Saeed Nafisi. Tehran: Iqbal. [In Persian]
- Mawardi, Abulhasan (1979). *Ghavanin al-Wezara va siyasa al- molk*. Edited by Rizvan Al-Sayed. Baghdad: Darul Taliya. [In Arabic]
- Monshi Kermani, Naseruddin (1985). *Naseem al-Ashar Men Lataim al-Akhbar*. Edited by Mir Jalaluddin Hosseini Armavi (Muhadith). Tehran: Ettellaat. [In Persian]
- Qomi, Najm al-Din Abu al-Raja (1984). *Tarikh al-Wozarah*. Edited by Mohammad Taghi Danesh pezhuh. Tehran: Moasese motaleat va tahghighat farhangi. [In Persian]
- Tabatabaei, Seyyed Javad (1996). *Khwajeh Nizam al-Molk*. Tehran: Tarh No. [In Persian]
- Tabatabaei, Seyyed Javad (2004). *Daramadi falsafi bar tarikh andishe siasi*. Tehran: Kavir. [In Persian]
- Tha'alabi, Abu Mansour Abdul Malik (1998). *Tuhfah al- Wezarah*. Edited by Habib Ali al-Rawi and Ibtisam Marhoon al-Zaqar. Baghdad: Ihya' al-Turath al-Islami. [In Arabic]